

Wojciech WT, 25.05.2018 r.

Ks. dr hab. Przemysław Kantyka, prof. KUL
Kierownik Katedry Teologii Protestantckiej KUL
Dyrektor Instytutu Ekumenicznego KUL

Recenzja rozprawy doktorskiej p. mgr. Adama Pytla
pt. *Diecezja grodzieńska w latach 1900-1915. Studium historyczno-teologiczne*
Warszawa 2018, 220 s. kps

Pan mgr Adam Pytel przedstawił do oceny pracę doktorską napisaną pod kierunkiem p. prof. dra hab. Antoniego Mironowicza w Chrześcijańskiej Akademii Teologicznej. Temat rozprawy został sformułowany następująco: *Diecezja grodzieńska w latach 1900-1915. Studium historyczno-teologiczne*. Już samo sformułowanie tematu zapowiada opis prawosławnej diecezji grodzieńskiej zarówno od strony historycznej, jak teologicznej. Autor sam słusznie zauważa, że jego praca ma charakter pionierski, jako że nie ma szczegółowego i całościowego opracowania podejmowanej tematyki w dotychczasowym piśmiennictwie naukowym. Już choćby dlatego warto zająć się badaniem tego wycinka historii, aby uzupełnić istniejącą lukę w badaniach naukowych. Jest wszakże powód donioślejszy: praca ta ma nam dostarczyć wiedzy na temat diecezji krótko istniejącej pod względem administracyjnym, ale osadzonej w całym kontekście rozwoju struktur Kościoła prawosławnego na wschodnich terenach Rzeczypospolitej Obojga Narodów, później pod zaborem rosyjskim. Przeprowadzone badania mogą też rzucić więcej światła na historię relacji międzykonfesyjnych na tych terenach, co z kolei ma niebagatelne znaczenie dla zrozumienia współczesnych relacji międzykościelnych. Stąd aktualność i potrzeba napisania rozprawy, czego podjął się p. Pytel w oparciu o dostępną szeroką bazę źródłową, zarówno rękopiśmienną jak drukowaną, tak w języku rosyjskim, białoruskim jak i polskim, przy uwzględnieniu licznych opracowań wycinkowych tematu.

1. Problem, cel, metoda i struktura rozprawy

Pan magister Adam Pytel w swojej rozprawie podjął problem, który można ująć jako opis historyczno-teologiczny diecezji grodzieńskiej wraz z szeroko zarysowaną genezą jej powstania oraz tłem składającym się z uwarunkowań natury administracyjnej, społecznej religijnej. Dokonuję rekonstrukcji problemu, bowiem Autor nie nazywa wprost ani celu rozprawy, ani jej problemu. Co do celu głównego oraz celów badawczych rozprawy, to odnajdujemy je dopiero w *Zakończeniu*: „Celem pracy było ukazanie prawosławia na

Grodzieńszczyźnie, wyprowadzenie jego genezy na tych terenach, aby w ten sposób móc pokazać stopniowy rozwój cerkwi prawosławnej do czasu utworzenia samodzielnej diecezji” (s. 198). Jest to jednak w rzeczywistości cel rozdziału pierwszego. W kolejnych akapitach niezwykle skondensowanego *Zakończenia* (s. 198-199) dowiadujemy się o celu rozdziału drugiego („Zamierzone cele badawcze dotyczyły wzrostu demografii ludności prawosławnej, zwłaszcza pod koniec XIX wieku” – s. 198) oraz rozdziału trzeciego („Celem tego rozdziału było ukazania na podstawie danych źródłowych w jaki sposób funkcjonowała diecezja” – s. 199). Autor pominął w *Zakończeniu* sformułowanie celu rozdziału czwartego, podobnie jak we *Wstępie* całkowicie pominął zapowiedź treści tegoż. W *Zakończeniu* Autor sam też przyznaje, że „temat niniejszej rozprawy całkowicie definiuje zawartość tego [trzeciego] rozdziału”. To dość duży błąd metodologiczny: jeżeli temat rozdziału jest tożsamy z tematem pracy, to po co są w niej pozostałe trzy rozdziały? W rzeczywistości są one potrzebne, należałoby jednak tak przeformułować tytuł całej rozprawy, aby obejmował wszystkie jej rozdziały.

Ze *Wstępu* dowiadujemy się także o niektórych źródłach pracy (s. 6), brak tam natomiast opisu problematyki badawczej. Poszukiwana problematyka badawcza – co prawda nie we *Wstępie*, gdzie zwykliśmy jej szukać – została jednak opisana we wprowadzeniach do poszczególnych rozdziałów. Dobry opis problematyki badawczej świadczy o przygotowaniu narzędzia badawczego i zaplanowaniu pracy, która jest następnie konsekwentnie realizowana według określonego planu. Dobre przygotowanie instrumentarium badawczego to warunek sukcesu, podobnie jak właściwy dobór źródeł i metod.

Do *instrumentum laboris* należą także metody pracy. Zupełnie niepotrzebnie Autor wykazał tak dalece idącą nieśmiałość w opisanu metod realizacji celu badawczego. We *Wstępie* przyznał się jedynie do skorzystania z metod takich jak: „metoda statystyczna, metoda porównawcza oraz krytyka źródeł” (s. 6), natomiast w *Zakończeniu* dodał „metodę dedukcyjną”, którą posługiwał się w rozdziale drugim (s. 199).

Zasadniczy przedmiot badań realizowany jest w czterech etapach, z których jeden jest dominujący i jak już wspomniano – pokrywa się zasadniczo z tematem pracy. Zgodnie z tymi założeniami Autor podzielił studium na cztery rozdziały, z których jedynie rozdział trzeci został podzielony na paragrafy. Całość dopełniają: *Spis treści* (s. 2), *Wstęp* (s. 3-7), *Zakończenie* (s. 198-199), *Wykaz skrótów* (s. 200) i *Bibliografia* (s. 201-218), a zamyka *Streszczenie* w języku polskim (s. 219) i angielskim (*Summary*, s. 220).

W pierwszym rozdziale (s. 8-38) przedstawiono dzieje cerkwi prawosławnej na Grodzieńszczyźnie przed powołaniem diecezji w 1900 roku. Rozdział ten nie ma dalszego wewnętrznego podziału. Ten sam schemat wykorzystany został w rozdziale drugim (s. 39-62), który poświęcony jest ukazaniu bezpośrednich działań i procesów, które doprowadziły do erygowania eparchii. Także i ten rozdział nie ma dalszego wewnętrznego podziału. Bardziej rozbudowany jest schemat rozdziału trzeciego (s. 63-187), podzielonego na 7 paragrafów nie mających dalszego podziału. W rozdziale tym, stanowiącym właściwy trzon całej pracy, omówiono szczegółowo wszystkie aspekty funkcjonowania diecezji grodzieńskiej. Kolejno analizie poddane zostały: struktura organizacyjna diecezji grodzieńskiej (s. 64-77), hierarchia i duchowieństwo (s. 78-110), szkolnictwo cerkiewne (s. 111-132), monastery (s. 133-157), organizacje cerkiewne (s. 158-176), działalność misyjna (s. 177-178) oraz wydawnictwa cerkiewne (s. 179-187). Pracę wieńczy krótki i nie podzielony wewnętrznie rozdział czwarty (s. 187-197), który uzupełnia wcześniejsze badania o informacje na temat bezpośrednich losów eparchii po przymusowym wysiedleniu ludności w roku 1915. Wypracowane w trakcie prowadzonych badań wnioski są zarysowane w ogromnym skrócie w *Zakończeniu* (s. 198-199), w którym brak jest jednak odniesienia do rozdziału czwartego.

2. Ocena pracy

a. Aspekt formalny

Aspekt formalny jest nieco słabszą stroną pracy pana Pytla. Autor potraktował strukturalne elementy *Wstępu* nieco odmiennie, niż zwykle się to robić, choć zawarł w nim jednak niezbędne informacje co do tematu rozprawy nie nazywając go wprost problemem badawczym ani nie rozpisując problematyki badawczej ani celów szczegółowych. Poprawnie zaprezentował stan badań nad tematem (s. 3) oraz wspominał fragmentarycznie źródła, na których opiera swe analizy (s. 4 i 6).

Szeroko zakrojony temat sprawił, że pan Pytel wprost zmuszony został do wykorzystania i analizowania dużej liczby tekstów pisanych w językach rosyjskim i białoruskim. To należy zauważyć i docenić. W samym układzie bibliografii (s. 201-218) znajdujemy podział na „źródła rękopiśmienne” i „źródła drukowane”, dalej na „literaturę polskojęzyczną” i „literaturę obcojęzyczną”, a także „encyklopedie i leksykony”, „słowniki”

oraz „portale internetowe”. Bibliografia została klarownie podzielona i ułożona. Podano też źródła pochodzenia kilku zawartych w pracy ilustracji. Nieco dziwi podział literatury wedle języków, zazwyczaj bowiem spotyka się podział kategoryzujący wedle ważności dzieła dla podejmowanej pracy, np. „opracowania” albo „literatura przedmiotu”, „literatura pomocnicza”.

Doktorant opiera się w swojej pracy głównie na źródłach archiwalnych, jednak obficie wykorzystuje także literaturę przedmiotu pisaną w językach polskim, rosyjskim i białoruskim. Wysoko należy ocenić umiejętność pisania na temat, to jest podawania tych informacji oraz ich interpretacji, które należą do badanego w danym miejscu wycinka tematu. Autor uniknął przeładowania tekstu nużącymi i niewiele wnoszącymi szczegółami.

Zapis wykazu wykorzystanej bibliografii i przypisy nie budzą zastrzeżeń. Wiele przypisów ma wartość nie tylko dokumentującą, ale znacząco rozszerza treściową zawartość dysertacji. Od strony edytorskiej praca przygotowana jest starannie.

Poprawna jest budowa przypisów, w których widać konsekwencję w stosowaniu przyjętych reguł. Klarowny i poprawny jest również układ bibliografii oraz sposób dokonywania zapisu bibliograficznego. Pokażny jest zestaw pozycji bibliograficznych wykorzystanych w pracy.

Język dysertacji jest nie tylko poprawny i zrozumiały, ale mimo niekiedy rozbudowanych zdań i nagromadzenia wielu szczegółowych informacji, również komunikatywny. Potknięcia językowe występują rzadko, a tekst jest zasadniczo wolny od uchybień stylistycznych i interpunkcyjnych. Można by rzec – prawie gotowy do druku. Z pewnością na to zasługuje, wszakże po usunięciu wskazywanych wyżej uchybień formalnych.

W układzie materiału widać logiczną kolejność wynikania informacji, co świadczy o tym, że Autor poradził sobie dobrze z materiałem, w oparciu o który komponował pracę. Inną zaletą jest wykorzystanie w pracy szerokiej bazy źródłowej. Na uwagę zasługuje także dobra znajomość języka rosyjskiego i białoruskiego, jaką wykazał się Autor.

b. Aspekt merytoryczny

W ocenie treści rozprawy na samym początku trzeba stwierdzić, że Autor potrafił dość syntetycznie – mimo że na ok. 200 stronach – ująć olbrzymi materiał źródłowy, w sposób bardzo dobrze uporządkowany. Dzięki zastosowanym metodom prezentowane treści i wyniki badań są interesujące, a wnioski wyprowadzone poprawnie. Od strony

merytorycznej praca może się poszczycić wieloma osiągnięciami badawczymi, do których należy zaliczyć zwłaszcza wyniki związane z nakreśleniem szerokiego tła tłumaczącego okoliczności powstania diecezji grodzieńskiej, a później rzetelny opis poszczególnych dziedzin życia diecezji w trakcie jej funkcjonowania.

W analizach podjętych w rozdziale pierwszym Autorowi udało się ukazać długi proces kształtowania się prawosławnej społeczności na Grodzieńszczyźnie, będącej wówczas częścią Rzeczypospolitej Obojga Narodów, później pod zaborem rosyjskim, choć Autor woli mówić o tych ziemiach jako o „terenach zachodnich cesarstwa rosyjskiego, które wcześniej zostały zlatynizowane” (s. 5, 177). W rozdziale drugim Autor ukazał rozwój Cerkwi prawosławnej na znajdującej się pod rosyjskim zaborem Grodzieńszczyźnie w XIX wieku. Rozwój ten przebiegał przy wydatnym wsparciu ze strony władz carskich i Cerkwi moskiewskiej, dążącej do zunifikowania religijnego prawosławia na Grodzieńszczyźnie z prawosławiem rosyjskim.

Zasadniczy trzon pracy przedstawiony został w rozdziale trzecim, o którym sam Autor zauważa, że wyczerpuje on temat pracy (s. 199). Autor szeroko opisał praktycznie wszystkie aspekty życia Cerkwi, a więc strukturę organizacyjną, hierarchię i duchowieństwo, szkolnictwo cerkiewne, życie monastyczne, organizacje cerkiewne oraz wydawnictwa cerkiewne. Niewiele tylko napisał o działalności misyjnej, jak można wywnioskować z tekstu – ze względu na brak szerszego oddziaływania grodzieńskiego prawosławia na tym polu.

W ostatnim, czwartym rozdziale, Autor przedstawił historię obowiązkowego przesiedlenia ludności Grodzieńszczyzny w 1915 r. w głąb Rosji w obawie przed nadciągającymi wojskami niemieckimi. Następnie przedstawił problem niewielkiej skali powrotów, co w rezultacie skutkowało drastycznym zmniejszeniem liczebności ludności prawosławnej na Grodzieńszczyźnie i upadkiem struktur cerkiewnych, w tym istniejącej zaledwie 15 lat Diecezji Grodzieńskiej. Nie wiadomo jednak dlaczego fakt włączenia tego rozdziału w struktury pracy nie został odnotowany ani we *Wstępie*, ani w *Zakończeniu* pracy.

W ocenie osiągnięć merytorycznych trzeba zauważyć, że na przestrzeni całego wywodu Doktorant dokładała starań, by z jednej strony krytycznie wyświetlić dzieje prawosławia na terenie krótkotrwałego istnienia diecezji grodzieńskiej, z drugiej opisać samo funkcjonowanie diecezji w jego różnych aspektach. Praca to ogromna, oparta na źródłach i szczególnie w rozdziale trzecim, stanowiącym większość pracy, solidnie

przeprowadzona. Wyszczególnione wyżej kwestie to tylko najbardziej podstawowe i najbardziej ogólne osiągnięcia rozprawy. Wystarczają jednak, by pod względem merytorycznym ocenić ją dość wysoko.

Zadaniem recenzenta jest odniesienie się nie tylko do zalet, ale i do słabszych stron pracy naukowej, jaką jest dysertacja doktorska. Nie od dziś wiadomo, że badania naukowe powinny być prowadzone *sine ira et studio*. I tu niestety trzeba zauważyć, że mgr Pytel niejednokrotnie traci chłodny osąd naukowca na rzecz emocjonalnej publicystyki. W wielu miejscach trudno się Autorowi pohamować przed ocenami emocjonalnymi i silnie zabarwionymi konfesyjnie. Dotyczy to głównie współlistnienia na terenie Grodzieńszczyzny wyznań rzymskokatolickiego i prawosławnego, a przede wszystkim oceny zawarcia Unii Brzeskiej i jej późniejszej przymusowej likwidacji przez władze carskie (np. s. 23-24). Nawet jednak silne zaangażowanie emocjonalne i nastawienie konfesyjne nie powinno prowadzić do stwierdzeń w nauce kuriozalnych, takich jak teza o rzekomym powołaniu do życia zakonu Jezuitów w celu podporządkowania Cerkwi prawosławnej Rzymowi: „Zabiegi władców Polski pokryły się z nieustępliwymi dążeniami Rzymu do podporządkowania sobie Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, a następnie w innych krajach wyznających obrządek wschodni. W tym celu Stolica Apostolska powołała w 1540 roku Zakon Serca Jezusowego, szerzej znanych jako jezuitów” (s. 24). Twierdzenie, jakoby zakon Jezuitów został powołany odgórnie przez Rzym, już w samo w sobie nie zawiera prawdy historycznej, a oznajmianie, że powstał dla podporządkowania Cerkwi prawosławnej Rzymowi rozmija się z prawdą zupełnie. Można się w nauce spierać o interpretację faktów historycznych, ale nie można tworzyć faktów rzekomych.

3. Pytania do dyskusji

W trakcie lektury pracy rodziło się wiele pytań. Wspomnę dwa, na które Doktorant mógłby odpowiedzieć podczas obrony pracy doktorskiej.

1./ Na ile skuteczne były wysiłki Cerkwi moskiewskiej i Świętobliwego Synodu, aby zrusyfikować cerkiew grodzieńską, mającą swe własne zwyczaje liturgiczne?

2./ W jakiej mierze – krótkoterminowo i długofalowo – opieranie się w działalności kościelnej na strukturach państwowych pomaga, a w jakiej obraca się na niekorzyść Kościołów?

4. Wniosek

Od strony formalnej i merytorycznej oceniana praca nie budzi zastrzeżeń mogących podważyć jej pozytywną ocenę. Doktorant wykazał się bardzo dużą samodzielnością w przeprowadzaniu badań. Dokonane w pracy analizy oraz śmiało wyciągane wnioski świadczą o dużej erudycji oraz dojrzałości badawczej p. mgr. Pytla. Praca zasługuje na dobrą ocenę, dotyczącą szczególnie dobrego poziomu warsztatu naukowego widocznego w jej realizacji od strony merytorycznej. Należy także stwierdzić, że wskazane większe i drobne błędy i uchybienia formalne i merytoryczne nie są tego rodzaju, aby obniżały generalnie wysoką wartość ocenianej rozprawy doktorskiej. Można je łatwo naprawić przygotowując rozprawę do druku.

W oparciu o powyższe stwierdzam, że opiniowana praca spełnia wymogi stawiane rozprawom doktorskim i wobec tego stawiam wniosek, by kontynuować przewód doktorski p. mgr. Adama Pytla.

Dyrektor
Instytutu Ekumenicznego

ks. dr hab. Przemysław Kantyka, prof. KU